

XV. YÜZYILDA YAZILMIŞ ÜÇ TIP KİTABI ÜZERİNE

Sadettin ÖZÇELİK

Bu yazımızda XV. yüzyılda, Eski Anadolu Türkçesi sahasında yazılmış bir tıp mecmuasını tanıtmak ve bu mecmuada yer alan üç önemli kitaptan söz etmek istiyoruz. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesine bağlı İhtisas Kütüphanesinde korunmakta olan 1353 numaralı bu mecmua toplam üç eseri içine almaktadır. Kitaplar, mecmuadaki sırasıyla, *Kitâbü'l-Mühimmât*,¹ *Hulâsa-i Dîvân*² ve kütüphane kayıtlarında *Risâle-i Tıb* adıyla geçmiş olan basur hastalığı ile ilgili küçük bir eserdir. Biz bu son eseri *Risâle-i Bâsûr*³ diye anacağız.

Mecmuanın toplam sayfa sayısı 276'dır. Cilt ve yazı ebadı: 25.5x17, 19x12. Vişne renkli meşin ciltlidir. Cilt üst kapağı kopuk durumdadır. Her üç eser çok özenilerek harekeli nesih yazı ile yazılmıştır. Kitaplar 19 satır üzerine, başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Birinci kitapta yazılar 40b sayfasına kadar cetvel içerisine alınmıştır. Yer yer kitaplarda geçen başlıklar sayfa kenarlarına ayrıca yazılmıştır. Mecmuada yer alan eserlerden *Kitâbü'l-Mühimmât* 94, *Hulâsa-i Dîvân* 160, *Risâle-i Bâsûr* ise 12 sayfadır.

Mecmuanın tamamı bir çırpıda ve aynı müstensihin elinden çıkmış görünmektedir. Ayrıca mecmuadaki üç kitabın da aynı yazar tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Çünkü kitapların giriş kısımlarında yazar, kendisinden söz ederken sadece "du'acı" veya "dâ'i-i muhlis" kelimelerini kullanarak

1 *Kitâbü'l-Mühimmât*, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, -İhtisas Ktp., Yazma Eserler, Nu: 1353/1; Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nu: 3617/2

2 *Hulâsa-i Dîvân*, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, -İhtisas Ktp., Yazma Eserler, Nu: 1353/2; Cerrahpaşa Tıp Tarihi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Nu: 164 Biz bu yazımızda kitapların Diyarbakır nüshasını esas aldık.

3 *Risâle-i Bâsûr*, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, -İhtisas Ktp., Yazma Eserler, Nu: 1353/3

ısrarla adını vermekten kaçınmıştır. Aynı zamanda dil ve üslûp, anlatımda takip edilen tarz da bu düşüncemizi desteklemektedir,

İstinsah tarihi, ilk kitabın sonunda, 926 olarak geçmektedir. Milâdî 1519 olan bu tarih aslında her üç kitabın istinsah tarihi olmaktadır. Mecmuanın istinsah tarihi XVI. yüzyılın başlarına rastlamaktadır. Ancak Birinci kitapta yazarın Celâleddin Hızır (Hacı Paşa)'dan “*merhum*” diye bahsetmiş olması bize bu kitapların muhtemelen XV. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olduğunu düşündürmektedir:

“*Celâleddin Hacı Paşa Rahmetu’llahi ‘aleyhi havasdan zikritmiş bizüm zamanumuzda ta’un vaki’ oldı evvelinde kan alduk buzıla sirgengübin virdük tanrı izniyle halas buldı*”⁴

Celâleddin Hızır’ın ölüm tarihi 1417’dir.⁵

Kitâbü’l-Mühimmât genel anlamda hastalıkların teşhis ve tedavisi konusunda yazılmıştır. Farklı tıp kitaplarından tercüme yoluyla yazılmıştır. Yazar ayrıca tercüme dışında birtakım bilgileri de kitaba katmıştır. *Hulâsa-i Dîvân* daha çok cerrahî konuları işleyen bir kitaptır. *Risâle-i Tıb* ise basur hastalığı hakkında yazılmış küçük bir kitaptır.

Üç kitabın tıp tarihi ve terminolojisi, Türk dili ve Halk Hekimliği bakımından önemli olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Arapça, Farsça ve bazen Yunanca kelimelerin Türkçe karşılıklarının verilmiş olması çok önemlidir.

Bizim *Kitâbü’l-Mühimmât*’ın tespit ettiğimiz iki nüshası üzerinde yaptığımız çalışma kitap olarak basılmak üzeredir. Ayrıca *Hulâsa-i Dîvân* ve *Risâle-i Bâsûr* dahil olmak üzere üç eserde geçen sağlık terimleri ve eserlerin dil özellikleri ile ilgili çalışmamız sürmektedir. Biz burada sadece *Hulâsa-i Dîvân Tercümesi* ve *Risâle-i Bâsûr*’dan söz edeceğiz:

HULÂSA-İ DÎVÂN

Hulâsa-i Dîvân Farsçadan Türkçeye tercüme edilmiştir. Genel anlamda hastalıkların cerrahi müdahale yoluyla tedavisini konu almaktadır. İlk sayfadaki şu cümlelerde eser adı ve eserin yazılış hikâyesi geçmektedir. Bu hikâyeden

⁴ *Kitâbü’l-Mühimmât*, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, -İhtisas Ktp.-, Yazma Eserler, Nu: 1353/1, s.3a.7

⁵ Bk. Zafer Önler, *Mühtehab-ı Şifa I Giriş-Metin*, TDK, Ankara, 1990, s.3

eserin Abbasi Halifesi Me'mun döneminde ve onun emriyle bir tıp komisyonunca yazılmış olduğu anlatılmaktadır:

“ammā bilgil kim muḳaddimin gelenler şöyle rivāyet itmişler kim me'mūn-ı ḫalifenüñ mübārek vücūdunda cerāḫat vāḳı' olmuş ḫükemā ḫayli zahmet çeküp mu'ālece kılmışlar şıḫhate gelmiş pes me'mūn-ı ḫalife mecmū' tıbların ve cerrāḫların böyle cem' olmuşken eyitmiş sizden dilerim ki her cerāḫatüñ mu'ālecesin cem' idüp yazasız bizden şonra gelenlere fāyide ola bizi ve sizi du'ādan unutmayalar dimiş pes şeyḫü'l-ecel ebu tahir ibn-i muḫammed 'arabī ḫazır idi eyitdiler ya ḫalife 'ilm-i tıḫ deryādur ammā üstādlar ademüñ marāzları teşrīḫlerinde 'āciz ve kāsır kaldılar bu 'ilmüñ intihāsına yetişmediler ve līkin her marāza tecrube olunmuş mu'aleceleri cem' idüp bir nüḫḫa kılmaklıḫa yarar kim herbir şahsa ne dürlü marāz ve zahmet vāḳı' olursa ol nüḫḫa ile 'amel ideler ümiddür ki ḫaḫ te'alā müsebbibü'l-esbābdur gendünüñ şefa'at-i ḫazine-şifāsını dermān rüzī kıla” (HD 1b.1)⁶

Bu cümlelerde, eserin öncelikle cerrahi konuları içermekle beraber diğer hastalıklardan da bahsettiği söylenmektedir. Cümlelerin hemen devamında ise kitabın adını buluyoruz. Ancak yazar tıpkı birinci kitabında olduğu gibi alçak gönüllülük göstererek kendi adını vermemiştir. Ayrıca bu cümlelerde kitabın Farsçadan tercüme edildiği de geçmektedir:

“pes ol cem' olan ḫükemā ve cerrāḫlar ḫalifenüñ sözünü ḫabul kılip bu kitabı düzdiler adını ḫulāḫa-i divān diyü ad virdiler veli bu za'ıf dā'i-i muḫlis eline düşdi bu nüḫḫayı gördüm ki parsice ve pehlevice diledüm ki gücüüm yitdügince türkiye düzem ve her mübtedilere asān ola ve her dürlü cerāḫatüñ sebebin ve nişānın beyān idem ve bir cerāḫat olsa üstād ḫazır olmasa bu kitābıla 'amel itseler müfid ola ve bu şān'ata ḫāyet 'āḫıl üstāz gerek ki her cerāḫati ve cerāḫatine göre mu'ālecesin yarar işleye zīrā 'ilm-i ḫavfdur ve 'umuran ve ḫatı ḫata ve ḫaza öküşdür pes vācib oldur ki her tıḫba ve her cerrāḫa her marāzı teşḫīs idebile andan mu'ālece ide zīrā bilmedin işlemek muḫataradur” (HD 1b.10)

Bu sözlerin devamında yazar kitaptaki bölümleri ve konuları şöyle özetler. Bu cümlelerde eserin üç bölümden meydana geldiği dış, cerrahi ve ilaçlar, terkipler konusunda olduğu belirtir:

“ve bu kitāb üç bāb üzerindedür vallahü a'lem bāb-ı evvel 'ilm-i sin bildürür bāb-ı şānī cirāḫatlar bildürür bāb-ı şālīḫ 'ilāclar ve terkībler bildürür” (HD 1b. 17)

6 HD: *Hulāḫa-i Divan*.

Kitap bu cümlelerden sonra başlamaktadır. Biz burada kitabın ilk iki “bab”ını ve “üçüncü bab”ın bir kısmını Diyarbakır nüsnasını esas alarak ve bu yazmadaki sayfa ve satır numaralarını belirterek vereceğiz:

“1b 18 EVVEL (BĀB) 19 oldur kim hak ta’alā ademi maḳām-ı ‘ulvīde şerif’ izzet ve hürmet bulmağa on biş dürlü cüzden

2a

1 bünyād kıldı evvel ḳandan ṣānī şafrādan ṣālīṣ balğamdan rābi’ sevdādan hāmīṣ deriden sādīs sīḳırdan 2 sābi’ ṭamardan ṣāmin etden tāsi’ yağdan ‘āşir ilikden eḫādī ‘aşere saḳnaḳdan ṣānī ‘aşere sūḳırdan ṣālīṣ ‘aşere 3 geyrekden rābi’ ‘aşere dırnaḳdan hāmīṣ ‘aşere ḳıldan pes hūkemā teşbīh itmişdür bu dört ‘anāşır dört aḫlāt 4 sebebiyle ḳanı havaya teşbīh eylemişler zīrā hava issidür ve terdür ḳan daḫı issidür ve terdür şafrāyı oda teşbīh 5 eylemişler zīrā od issidür ve kurudur şafrā daḫı issidür ve kurudur balğamı şuya teşbīh eylemişlerdür zīrā şu şovukdur 6 ve terdür balğam daḫı şovuk ve terdür sevdāyı toprağa teşbīh eylemişler zīrā toprak şovuk ve kurudur sevdā daḫı şovuk 7 ve kurudur imdi ḫaḳ ta’alā bu dört erkānı sebeb eyleyüp bir pare nutfeden ademi vücuda getürdi ‘aḳıl ve can birle 8 şerīf eyledi faşıl daḫı dördür evvel yaz günleri issi ve terdür ḳan artar ‘ilācı anḳa göre eylemekdür ṣānī 9 yay günleri issi ve kurudur şafrā artar ‘ilācı ol vaḳte göre gerektür ṣālīṣ güz günleri şovuk ve kurudur sevdā 10 artar ‘ilācı ol vaḳte göre gerektür rābi’ ḳış günleri şovuk ve terdür balğam artar ‘ilācı anḳa lāyık gerektür 11 pes mecmū’ vaḳtleri ve ‘ilācları bu itibārca işleyeler ammā ḳan ḡālib olmağın ‘alāmeti oldur kim beḳzi 12 kıvıl bedeni issi ola ḳolı ṭamarı tolu ve tiz atar ola ve bevli kıvılşāğı ola şafrā ḡālib olmağın ‘alāmeti 13 oldur kim buğday anḳı ola bedeni issi ola ḳolı ṭamarı tiz tolu ata ve bevli şaru ve nārinc ḳoyı ola balğam 14 ḡālib olmağın ‘alāmeti oldur kim beḳzi aḳ ve semüz ola bedeni ḳok issi olmaya ve ḳolı ṭamarı 15 kāhil ve süst atar ola ve bevli aḳçıl ṭarı ola sevdā ḡālib olmağın ‘alāmeti oldur kim beden ḳaraşāğı 16 ola gövdesinde ḳıl az ola mizācı aruḳ ve ince ola ḳol ṭamarı kaḫel ola ve gic ata ve bevli ḳaraşāğı ola 17 ve bu i’tibārca her şaḫsuḳ bedenine göre ve ṭamarları atılmasına göre cirāḫzatine tımar ide a’zā sūḳırdan daḫı 18 beyān idelüm baş cūmcümesi iki pāre sūḳırdur baş ve ḳeḳe elli iki pāredür diş otuz iki pāredür 19 eḳek sekiz pāredür yedi pāre behlüye ulaşıḳdur ve dükeli gemüklerden yumuşaḳdur zīrā ma’deye yaḳındur

2b

1 ve yağrın dört pāredür ve yanbaşları altı pāredür ve eyegüler on biş pāredür ve oḳurğa yigirmi dört 2 pāredür ve iki pāzū iki pāredür ve iki kol dört pāredür iki

el barmakları yetmiş sekiz pāredür ve 3 iki uyluk iki pāredür ve iki incük ve iki ayak dört pāredür ve iki ayak tarağı barmakları ve boğunları yetmiş 4 sekiz pāredür ve ser cümle ve a'za gemükleri üç yüz on sekiz pāredür ve ser cümle tamarlar dört yüz kırk 5 tamar dur pes hükemā bu cümle tamarlardan otuz iki tamar ihtiyār itmişlerdür anlardan kan alalar min külli a'zāya 6 hüküm eyleye nāfi' ola ammā her şayrulığa alalar marazına göre zīra tenkiye-i beden ve istifrāg külli ola veli çok 7 akıtmayalar ve ne vakt gerekse almayalalar zīrā kan cāsūs-ı a'zādur ve bedeni harekete getüren oldur imdi eyle 8 gerek kim her şayrulığa zarūret olmayınca kan almayalar ve yaşamış gişiden ki altmışında ola kan almayalar ve oğlancuk 9 lardan dahı kan almayalar ve her kim kan almak dileye sabah gün toğıcağ alalar ve kanı yazın şabāh alalar ve kışın 10 gün toğıcağ alalar yele ve şovuğa karşı almayalar ve ruza gününde ikindüden sonra alalar tuzlu nesne 11 yimek gerekdür zīrā ki bahak ve uyuz getirür kan almakdan sonra şarāb-ı tūffāh ve şarāb-ı ayva ve şarāb-ı rummān 12 ve şarāb-ı verd-i tarı ve şarāb-ı haşram içmek gerekdür kan almak boynından yukarısın arıdur gövde tamarından aşağıki 13 tamar dur (ol) ki aña basılık tamarı (dirler) boynından aşağıkileri arıdur orta tamarlar ki aña ekhel dirler hem gövde hem 14 boynından yukaruyı arıdur gıda rufidun yumurda ve koyun eti şorbası yiye ve şeker şerbeti içeler nāfi' ola ve ammā 15 guşşaluya ve kaķımışa ve cimā' itmişe ve hammāma girmişe ve ishāl olmuşa ve za'if olmuşa kan almayalar kim muhātaradur 16 hāzer ideler ola kim ecel yakın bulna ve ol otuz iki tamar ki didük kanğı tamar ne dürlü nesneye 17 nāfi' olur anları dahı bileler aña göre ol tamarından kan alıvireler nāfi' ola pes ol otuz iki tamarı 18 adlu adınca ve yirli yerince bildürelim kim kan alan gişiyeye gevez ola evvel baş tamarından kim aña fevk dirler 19 andan kan alınursa baş ve göz kanın keser 2 alın tamarı ki aña cebhe dirler andan kan alınursa

3a

1 menfa'ati kulak gürüldüsin açar ve göz kanın keser ve baş çevzinmegın giderür 3 kaş yanında olur 2 aña 'ırku'l-hacebeyn dirler menfa'ati göz ve kapak kanın keser ve göz tonuğın giderür ve kıl bitmesin keser 3 ve yüzde çıban çıkmasın giderür 4 enşe tamarıdur ki aña halfü'r-res dirler menfa'ati depe ve omuzlar ağrısın 4 def' ider ve başda baş bert olsa kurudur 5- tuluğ tamarı kim aña 'ırku's- şefeteyn dirler menfa'ati 5 baş ağrısın ve göze kan inmegi def' ider ve andan kan alsalar büyük açmayalar üzerine mercimek gibi tağ uralar 6 demürile zīrā kim şıryan şu'belerinden ihtiyāt çokdur 6- kulak ardındaki tamar kim ana halfü'l-üzn 7 dirler menfa'ati kulak içinde baş bert olsa giderür ve unutsağuluğı men' ider ve talak rencine fayide 8 ider 7- göz bışarı tamarı kim aña sakü'l-'ayneyn dirler menfa'ati göz büşigin ve gicisin def' ider ve 9

burnından şaru şu ağmağı keser 8- burun tamarı kim aña 'ırķu'l-enf dirler menfa'ati yüzde 10 ve burunda baş bert olsa ya yüzde bakla gibi kıızıl nesne olsa def' ider 10- ve iki tudağ içinde iki 11 tamar ki anlara 'ırķū'ş-şefeteyn dirler anlaruñ menfa'ati diş eti kıanasa ve tudağ yarılrsa ya ağzı 12 yöresi baş olsa anları giderür 12- ve dil altındaki iki tamarlar kim ana 'ırķu'l-lisan dirler menfa'ati yürek 13 hararetine ve ağız içinde baş berete ve dil ağır olduğına ve şişdüğine ve burun kıanına ve hunağa müfıddür 13 14-14 ve boğaz altında iki tamar ki anlara vedācin dirler menfa'ati sersam rencine ve kıulağ ağrısına ve 15 saç şakal dökülmesine ki da'üş-şa'leb dirler def' ider ve nekadars başda 'illet varısa ve marazlar 15 varısa anları def' ider 15- sağ kıulağda baş tamar var kim ana kıfal dirler menfa'ati baş ağrısına 17 ve boğaz ağrısına ve burun tomırdüğüne ne kıadar boynından yukaru 'illet varısa def' ider zırā tenkıye-i 18 dimāğdur 16- gövde tamarı kim kıolda olur ana ekhel dirler menfa'ati cemi' a'zāyadur 17- ekhel tamarı 19 altında olur aña basalık dirler menfa'ati boğaza ve ısıtmaya ve gövde yandüğüne ve sancuya ve cemi' hararetine

3b

1 fāyide ider 18- basalık tamarı altında olur aña üseylim dirler menfa'ati bel ağrısına ve kıasık ağrısına 2 ve sidük yolından kıan geldüğüne fayide ider 19- baş barmağ üstinde olur hābl-i zırā' dirler bel ağrısına 3 ve omuz ağrısına fāyide ider ve uyuza dahı eyüdü 20- kıçi barmağ üzerinde olur aña üseylim dirler yara kıana ve 4 sancuya fāyide ider 26 ve altı tamar dahı sol yanında olur 27 ve iki tamar dahı diz altında olur anlara 5 'ırķū'n-nısa dirler menfa'ati yanbaşı ağrısına ve bel ağrısına ve uyluğ ağrısına fāyide ider 30 ve iki tamar da topuğ 6 üstinde olur anlara şafın dirler menfa'ati ayakda olan sıvilcelere ki kıızıl olsa ve yahuz şulansa 7 veya kıara olsa fāyide ider 32 ve iki tamar dahı ayak tarağı üstinde olur anlara 'ırķu'l-kadem dirler menfa'ati 8 topuğ ağrısına ve ayak ağrısına ve şişe ve giciyüke fāyide ider ammā bu tamarlar yağına mensubdur yürege mensub 9 degüldür ve bu tamarlara kıaçan neşterden hatā irişse nişān oldur kim ol tamaruñ dāyiresi şiş ve gök 10 ola ve kıolı dahı kıızıl ola sanca ve zahmet vire 'ilācı eger sağ yanında ise bir iki günden sonra şol 11 kıolından kıan alalar ve ol kıolın yukaru duta kıuvvetlü ise biraz akıdalar za'if ise çok akıtmayalar bu itibārca 12 ol gün kıan alurlarsa olur ammā muhālifinden ve mantar bişüreler gül yağıla tamar üzerine vuralar ta ki ol 13 inen kıanı tenzi' olup düşince andan merhem-i basalıķun vuralar ya merhem kāfurı vuralar eger kıan turmasa 14 neşter öte geçdiyise yırbağarsuğunu merhem gibi döğeler sağ tuz kıatalar yumurda şarusıla kıarışduralar eski pambuğa 15 dürteler üzerine uralar berkemend ideler üç güne degin tura andan panbuğ ılıcağ zeyt yağıla kıoparalar melhem uralar 16 imdi bilgil kim her ayuñ gurrasından on biş güne degin

'illetler ziyâde olur andan sonra ta yigirmi toktuza 17 degin kan aldurmak revâdur ve anı dahu bilgil ki evvel adem yaradıldıktâ 'aceb gemük yaratdı yine beden çüriyicek 18 heman toprağda ol kalur ve baş gemügi yaradıldı ve bâki a'zâ yaradıldı bilgil ki iligi gemük dutar ve gemügi sinir 19 dutar ve siniri tamar dutar ve tamarı et dutar ve eti yağ dutar ve yağı deri dutar ve deriyi kıl dutar

4a

1 ve kıl mesâmın ceseddür

BÂBÜ'Ş-ŞÂNÎ

cirâhatlar bildürür bedende cirâhat vâki' olsa üç dürlü sebebden olur evvel 2 (kılıçdan) ve bıçağdan ve oğdan ve taşdan ve çomakdan ve düşmekden ve ahlât hareketete gelüp bir 'uzva madde inmekden 3 olur pes vâcib oldu kim her kim cirâhatın sebebin ve nişânın ve adın bildürmek ta kim mübtedi eline iş girse 4 bu kitâbda görüp işlene andan mu'âlece ide ammâ görmek gerek kim her cirâhat ne sûretlu olmuş ola eger kâbil-i 5 'ilâc ise el uralar açalar ammâ açar olsalar kış günlerinde merhemi zeyt yağıla işleyeler ya merhemi 6 'aselile ideler **geldük kan alan ve diş çıkararı ve sünnet iden** gerek kim kalan işlerde tecrube çok 7 kılmış ve çok görmüş koca gişi ola bu fazluñ merâtibin key gökçek bilmek gerek kim 'ilm-i sin üstâzdan 8 nice bağlamak ve nice yarmak ve nice dutmak gerek bile ve ögrene elin ol işler üzerine muğarrar kıla gâyet tiz ve ter duta 9 veli kavluç hayâsında ve kan aldugı vakt geñince ola çok akıtmaya eger kandan uşşı giderse burına 10 ve hayâsına şovuk şu dökeler sünnet itmek dahu böyledür ki eger zeker balutın örte mîl şokalar iç derisi bile 11 dutalar eger perdelüyise ol deriyi keseler eger duymazsa tırnağıla yırtalar ya ağaç mîl şokalar ol mîl 12 üzerinde yaralar çıkaralar eger sünnetlü toğdıyısıa derisin çekmeyeler biraz üzerinden keseler eger çok kesilüp 13 kan tırmazsa zekerini kşuşından berk bağlayalar issi külile tuzıla dutalar eger tırmazsa encir yaprağınun 14 külin uralar tura diş çıkarmak müşkildür yukarı çene nice çekilürse biraz havfdur ammâ aşığıki çene 15 iki pâredür katı dutıcağ ve ağduğ çekicek şâyed çene ayrıla gerek kim ol aşığı çeneyi baş barmaq üzerinde 16 eñegin kavraya andan berk duta ve dişi toğrısına çeke ve sakına kim dört yanğa kanırup dişi uvatmaya 17 çene pâresi bile koptmaya eger nâgâh diş uvanursa ve köki içinde kalmış ise ya evvelden uvanmışısıa diş 18 kalsa anun gibilere şan'at işleyeler ya'ni ol uvanmış etin etini diş dibinden yanına açalar şöyle kim 19 kelbetenile dutmağa kolay ola andan sonra ol köki berk dutalar ve toğrısına çekeler çıka ve yirince

4b

1 yumurda şarusıla tuz ısıcakla uralar eger kan kara akşa tutmayalar koyalar aķa ta kim kan dönüp it şuyı bigi 2 olunca andan dutalar ve eger demürcügile tağlarlarsa daħı olur kanı tura ve eyü ola pes diş çekmek ve kanın 3 dutmağuñ aslıla bunlardur eflatundan kaldı dimişdür kim cerrāh Őefkatlü ve güleç yüzlü ve sözi datlı 4 ve dutışı selim ve meyillü ve ħilimlü gerek ve her cirāhatı kim duta gü(ze)lce ve saķınıca duta veli tiz duta ve ter dutucı 5 ola

BĀBÜ'Ş-SĀLİŞ

sebeb ve niřān ve 'ilāc bildürür evvel bařa taş ya ağaĥ ya ĥomak ya bir dürlü zarb 6 daħı dokınsa kafaya otursa sebeb savaşdan ya düřmāndan ola niřān katı nesne ĥeyneyimez gözleri 7 şişer ya kızarur 'ilācı evvel ol başluya şeker şerbetin iĥüreler ve elma řarābın iĥüreler şuyıla andan orayı 8 ĥāĥ gibi yaralar eger tamar atılup kesilmiş ise ve kan atılursa ol kan ĥıķan yeri demürile maştakiyıla 9 tağlayalar ol derinüñ mizācına bir ibrişim nıl geĥüreler ve boğazı altına bağlayalar kim kafa aĥuķ 10 kala andan gemügi kızıyalar ĥıķan kanı panbuğıla alalar ol sınan gemügi oñatlığıla ĥıķaralar ve eger 11 dutar yeri varısa destereyile ya kelbeten ile alalar kormayalar eger beyni sağısa ol beynine kan 12 inmiş olursa ol kanı panbuğıla sileler ta kim beyni ĥücrelerinde bir zerre kalmaya ve yerine şekker ekeler 13 andan řoñra ol ĥıķan gemügi tizcek ol ĥıķan yire uladı koyalar ve anzırut ve maştaki 14 ve ĥam şakızı yumuşak döğeler un gibi ol kafadan yarılan derileri bir arı bezile sileler şöyle kim 15 kanları ĥıķa bu döğilmiş otları ol deriler üstlerine saĥalar ve girü yirlü yerine koyalar ve ibrişüm ipile 16 düğeler ya igne uralar ve derilerin yerini delücek koyalar kim iriñ ve şu irkilüp beynine inmeye key şakınalar 17 günde iki kez merhem-i mışıyıla fitil uralar üzerine kuyruk kapağı uralar ve ĥammāndan saķınalar 18 şu iĥüremeyeler ammā şu yerine şekker şerbetin ya bal şerbetin iĥüreler ğıdā ĥarīre badem ya tavuķ şuyıyıla 19 irişte yidüreler ve ekşi ğıdālardan saķınalar ta ĥoř olunca başda kılıĥ ve bıĥak ve bulara beñzer aĥuķ

5a

1 cirāhat anları bildürür uğraşda ya nāğāh bir ĥālıla daħı vāķi' olur evvel cirāhatuñ dört yanın kızıyalar 2 ve mıl ile arayalar eger gemüge dokınup ĥayırdarısa aĥalar arıdalar ammā kılıĥdan bıĥakdan gemük řak olur oñmağı 3 az olur kan ĥok aķarsa ĥünbed vuralar berk bağlayalar ya keĥe yaķalar berk şaralar üç ğün tura zeyt 4 yağın kınadalar koyun yünile ol yarayı ısladalar arıdalar merhem-i basaliķün vuralar günde iki kez eger 5 deri kafadan yüzilüp kulağa salınursa keseye düşerse birĥak ğün üzerine geĥdise ol deriyi kesmeyeler 6

kerâyıla kazıyalar ta kim kanaya mantarı döğüp ekeler deriyi kafa üzerine koyalar kürkçi ignesile ebrişimile berk 7 dikeler ve altında delücek koyalar iki yanına yaşduğ koyalar berk kemend ideler günde iki kez eger deriyi kafadan 8 giderse çevresin kazıyalar ve eyü pāk arıdalar andan ol deri kadarı mumlu uladı ideler kafa üzerine vuralar 9 merhem ve yağ dürtmeyeler zīrā gemügi qarardur ve hammāmdan şakınalar ve katı söylemekden ve eger yüzi gözi 10 şişse gül yağın dürteler ve etlü şorvā virmeyeler gıdā yağıla birinç şorvāsın vireler ve rufidün yumurda içürelər 11 melhem-i mışrī ile bitüreler başda dürlü cirāhat ya zahmet ya zārb doğunmuş olsa çomak taş ağaç ya gayrı 12 nesne doğunup yarılrsa 'alāmeti her neresi gerekse sancar ve yahūz şişer veya gögerür 'ilācı tedbiri evvel ol 13 arayı kazıyalar sidük ve tuz vuralar keçeyile berk bağlayalar ya issi küll vuralar ya bezirile ve tuz ile ve unıla hoş- 14 merim ideler ısıcağ uralar ve yahūz kepek kavuralar tuzıla ısıcağ uralar iki üç güne degin şiş ve gögerdügi 15 gitmezse neşter ile yaralar eger kan kara çıkrsa akıdalar biraz ve eger kanı kızılırsa tizcek dutalar bağlayalar 16 iki üç gün dura iriñe döne andan merhemile fitil şokalar günde iki kez eger büyük yaralar şişerse içine 17 eski panbuğ tolduralar üzerine yumurda şarusın tuzıla veya panbuğıla vuralar ya un özin bal zeyt yağı 18 ve yumurda şarusın birbirine qarışduralar vuralar berk bağlayalar andan merhemile bitüreler eger zārb doğunup şişmese 19 ve yarılmasa katı agrısa evvel baş tamarından kan alalar ve her gece bir mişkāl ıtrifil yidüreler ve şabāha qarşu bal

5b

1 şerbetin içürelər ve başına tılālar vuralar ve kulakdan ya enşeden hacāmat ideler ve benefşe yağın ve kabağ yağın 2 ve badem yağın dürteler ve başı ısıcağ dutalar eger oğlancuğda olursa ya tuluğ katında olursa ya yöresinde 3 olursa katı ihtiyātdur ki bez yeri muhātaradur veli koyalar yumuşak ola andan neşter ile açalar azacuk üzerine 4 un özile yumurda şarusın vuralar ve hammāmdan şakınalar başda eger seretan didükleri renc vāki' olsa 5 ol rencün sebebi galiz ahlātdan olur nişanı yaracuk olur yinür ve çoğı gövdede olur 'ilācı eger 6 başda olursa saçı kazıyalar ve gerâyıla hāc gibi yaralar derisi açıla ve içinden koz gibi kabıla çıkaralar ve yerin 7 tuz tolduralar üç gün tura andan merhemile bitüreler kurtıla eger a'zāda olursa büyük ise 'ilācı ince 8 kendirile dibinden berk bağlayalar ve dördil yaralar çıkaralar yağ gibi olur ve yerine şekker ve tuz ekeler ve eger 9 kan akarsa hūnbend koyalar ve eski panbuğ koyalar berk hoş kemend ideler üç gün tura andan şonra açalar 10 merhem-i basalıkün bitüreler 'ilācı bir dürlü dahı biz ile deleler dört yirden ve her delüğe sáf şokalar 11 ve ekşi hamir ile ol çıkarur giderür eger başda koñak olsa sebebi dimāğ buhārından olur 'alāmeti 12 saç dibinden kepek gibi dökilür 'ilācı palut külin

tuзіla ve sirkeyile ve biraz Şu katalar kaınadalar süzeler 13 ĥammāmda başı bu Şuyıla ova ova kaşıyı kaşıyı yuyalar”

RİSĀLE-İ BĀSŪR

Bu kitap diğer ikisine göre küçüktür. Eserin aŐağıdaki giriş metninden de anlaşıldığına göre bir devlet büyüğünün isteği üzerine sadece basur hastalığı ve tedavisi konusunda yedi bölüm üzerine yazılmıştır. Yazar bunu kitaptaki ilk cümlelerde Şöyle ifade etmektedir:

“ve ba’dehu çün ĥitāb-ı mükerremden ve ĥitāb-ı mu’azzamdan Şöyle sādır oldu kim bevāsir marazında bu türki risāle te’lif olına kim anuĥ vücdıyla giriş kalan kitāblardan istiğna ola emr-i ‘āliye imtisāl idüp bu risāle yedi bāb üzerine tertīb idüp ümiddür kaḅul-ı ĥazret ola” (RB 1b2)⁷

Bu cümlelerin devamında kitabın yedi bölümünde işlenen konuları özetlenmektedir:

“evvel bāb bevāsir emrāzinuĥ ĥaқиқatin ve aқsāmın ve esbābın ve ‘alāmetin bildürür ikinci bāb tedbīrin ve mu’ālecesin bildürür üçüncü bāb bevāsire fāyide eyleyen gıdaları bildürür dördüncü bāb bevāsir marazında isti’māl olan eŐribeyi bildürür biŐinci bāb bevāsire ta’alluқ tutan edviye-i müfredeyi bildürür altıncı bāb bevāsir için terkīb olınan edviye-i mürekkebeyi bildürür yedinci bāb rīḥ-i bevāsir rencinüĥ keyfiyyetin ve tedbīrin ve ‘ilācın bildürür” (RB 1b4)

Yazımızı kitabın ilk bölümünün tamamını vererek bitirelim:

“**1b. 9 evvel bāb** kim bevāsirüĥ ĥaқиқatin ve esbābın ve aқsāmın ve ‘alāmetin bildürür bevāsir ‘ibāretidür ziyādelerden ve sivilcelerden kim maқ’ad tamarlarınınuĥ ağızları ve ucları üzerine biter ve bevāsir üç kısımdur bir kısmı uvaçuқ sigiller gibi olur aḥa Őülülī dirler ve bir kısım üzüm danesi gibi yaŐşı veyā müdevver olur aḥa ‘inebī dirler olur kim rengi ercūvanī olur delüce boynuz çiçeği gibi olur ve bir kısım tut gibi süst ve yumŐaқ ve kaın çıkmıŐ olur Őöyle kim ekŐer vaқit andan kaın sızup ider aḥa tutī dirler ve bu üç kısmuĥ her birisi gāḥ olur ki maқ’aduĥ taŐrasında zāhir olur görünür ve gāḥ olur kim içerü batar gāyet olur görünmez taŐra biten bevāsir içerü bitenden yigrekdür mu’ālecesi āsāndur ba’zı bevāsirüĥ ağız açuқ olur kaını aқar ve ba’zısınun ağız tutulu olur kaını akmaz aḥa gözsüz bevāsir dirler kaını aқmayan bevāsir ekŐer

⁷ RB: *Risāle-i Basur*.

evkât ağırır zahmet virür meger kim hüsn-i tedbīrile şöyle kim iderler bevāsirün maddesinden karşı ziyāde nesne olup mümtelā olmaya mededi kesile ağırmaz ola kanı akan bevāsirün mādām ki gerekli kadar 2a1 dembedem kanı aça tura eyüdür kan kesilüp akmaz olıcağ ya haddinden az akar olıcağ ağırır zahmet virür ve kanı akan bevāsirün ba'zısının mu'ayyen devri olur meşelā ayda bir kez ya iki üç ayda bir kez ya dahı artuğ ya eksük günlerde filcümle ma'lüm müddetinden nevbet gelür dāyım ol nevbet üzerine kanı akar ve ba'zısının kan akmagının mu'ayyen mazbūt müddeti olmaz gāh taqdīm ve gāh te'hīr olur ve gāh olur kim müddet-i medīd akmaz olur kim tatlu bevāsīr mütevellid olmagının sebebi sevdādur sevdāsı kandur ekser sevdā balgamdan mütevellid olsa bevāsīr balık kurşığı gibi örülmüş olur şülülī bevāsīrün maddesi sevdāya yakındur 'inebīnün beyāndur bevāsīrlü kişinün rengi gāliben şarullığıla yaşillık arasında olur ba'zısının rengi ašlī renginden müteğayyir olur ve saçının ve gövdesinin kılları dibi gicir olur ve çok olur kim bevāsīr kanı ağıduğı ishālī demevī ala müştēbih olur fark bu ikisi arasında oldur kim seylān iden bevāsir kan olıcağ mağ'ad veca' olur ve gicir ve kan kim akar tamlam tamlam akar ve hem bevāsīr kanı ekser evkāt evvel kara ve galīz olur sonra aça aça rengi kızılığa döner ve rakīk olur ve bevāsīr kanı ağıduğınca mādāmkim ifrāta irişmeye rāhat ve hiffet hāşıl olup hōş gelür ve gāh olur kim mağ'addan akan kan hiç bevāsīr olmadın bağarsuqlardan tamarların ağızı açılmağdan olur bevāsīrden olmaz bu marāza intifāh-ı efvāh-ı 'urūk dirler ekser ağızı açılan tamar em'ā-yı gılağdan olursa evvel galīz gelür kansuz eger em'ā-yı dikāğdan olursa evvel galīz kan gelür ve ekser evkāt köpüklü olur ve yil ve qarākırıla gelür"